

ԱՐԵՎ ԲԱՌԻ ՓՈԽԱԲԵՐԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Լ. Ա. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Տիեզերքի և երկնային լուսատուների նկատմամբ մարդկության հետաքրքրությունը շատ խոր արմատներ ունի և գալիս է հնագույն ժամանակներից: Դրանք մարդու համար պաշտամունքային արժեք ու նշանակություն են ձեռք բերել, դրանց հետ բազմազան հավատալիքներ ու պատկերացումներ են կապված:

Այս պատկերացումները, անշուշտ, իրենց արտացոլումն են գտել լեզվում՝ դրսևորվելով մի կողմից՝ այդ մարմինների անվանումների իմաստներում, հատկապես փոխաբերական, մյուս կողմից՝ դարձվածներում, որոնք հաճախ ձևավորվել են այդ փոխաբերական իմաստների հիման վրա, հաճախ էլ նոր փոխաբերացման աղիթ ու միջոց են դարձել:

Այսպես, *արևի* պաշտամունքը Հայաստանում ծայր է առել հնուց՝ ծովվելով հայ ժողովրդի հավատալիքներին և պատկերացումներին: Հագարամյակներ առաջ *արև* բառն ունեցել է *աստված, կյանք, լույս, տղամարդկային ուժ, պտղաբերություն, աչք* խորհրդանիշները: Հին մշակույթներում *արևը* համարվել և անվանվել է *տիեզերքի աչք*. այդ մասին վկայում է հայերեն *արեգակ* բառը, որտեղ *ակ*-ը ոչ թե փոքրացուցիչ մասնիկ է, այլ գրաբարյան *ակն(աչք)* բառը: Ինչպես իր «*Հայերեն արմատական բառարան*»-ում նշում է Հրաչյա Աճառյանը, *արևի/արեգակի* նկատմամբ նման մոտեցում ունեցել են ոչ միայն հայերը: Այսպես՝ պարսիկները *արևը* համարել են *Արամազդի աչք*, եգիպտացիները՝ *Տիմիուրդոսի աչք աչք*, հույները՝ *Դիոսի աչք*, հին գերմանները՝ *Վուոդանի աչք*, իսկ Հյուսիսային Գերմանիայի բնիկներն արևը *երկնքի գոհար* են անվանել: Եվ *աչքը*, ինչպես մեկնաբանում է Հ.Աճառյանը, այս դեպքում նշանակում է «*աղբյուր*», իսկ *արեգակ* բառը, համապատասխանաբար՝ «*տաքության և լույսի աղբյուր*»¹⁰⁰: Գ.Ջահուկյանի «Հայերեն ստուգաբանական բառարանում» *արև* բառը գտնում ենք *արեգ* բառի բառահոդվածում. «Բնիկ հնդեվրոպական՝ *reu-«կարմիր > *արև*» արմատից, հմմտ. հ.հնդկ. ravi «արև»»: Այդ մասին կա նաև Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում»:

Դիտարկենք, թե ի՞նչ իմաստներ ունի *արև* բառն այսօր: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարաններում *արև* բառը տեղ է գտել հետևյալ իմաստներով՝ Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում»՝ «1.Արեգակ: 2.Արեգակի արձակած ճառագայթները երկրի վրա. արեգակի լույսը, ջերմությունը: 3. *փիւք*. Կյանք, գոյություն, ուրա-

¹⁰⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 312-313:

խոթություն: 4. *ած. Արևոտ», ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի* ինստիտուտի «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում»՝ «1.Արեգակ: 2.Արեգակի տարածած լույսը, արևի ջերմությունը: 3.*փխբ. Կյանք, գոյություն, երջանկություն*: 4.*ած. Արևոտ*: 5.Արևանման: 6. Ցերեկ, օր: 7.Կանացի հատուկ անուն», *Էդ.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»՝ «1. Նույնն է՝ արեգակ* (արեգակնային համակարգության կենտրոնական երկնային լուսատու): 2. Արեգակի արծակած լույսը և ջերմությունը: 3. Արևոտ եղանակ:4. *փխբ. Կյանք*: 5. *փխբ. Ուրախություն, երջանկություն*: 6. *փխբ. Տենչալի էակ, աստվածություն*: 7. *ած. Լուսավոր, պայծառ*»:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված բառարաններում *արև* բառի փոխաբերական իմաստները բովանդակային առումով գրեթե համընկնում են՝ «կյանք, գոյություն, ուրախություն / երջանկություն», և միայն վերջինում կա մյուս բառարաններում բացակայող իմաստ՝ «*տենչալի էակ, աստվածություն*»: Ինչպես դժվար չէ նկատել, *արև* բառի՝ վերևում նշված խորհրդանիշներից միայն երկուսն են իրենց արտացոլումը գտել բառի փոխաբերական իմաստներում՝ *կյանք, աստված* :

Մինչդեռ իրենց կազմության մեջ *արև* բառն ունեցող դարձվածներում այդ բառը բաղադրիչ մյուս բառերի զուգակցմամբ, այլև միասնության մեջ, փոխաբերական իմաստների բազմազանություն է դրսևորում՝ 1. «կյանք»՝*արևը առնել* «սպանել, կյանքից զրկել», *արևը կտրվել* «մեռնել», *կարծ արև* «վաղամեռիկ», *երկար արև* «երկար կյանք», *արևի չվանը կտրել* «կյանքը մաշվել», 2. «Ժամանակ»՝ *արևի հեյր* «առավոտ շատ վաղ», *արևի հեյր քնել*, *արևի հեյր վեր կենալ* «վաղ քնել ու վաղ արթնանալ», *մինչև որ արևը պորպիրն վրա իյնա՝ ծագի* «շատ ուշ (առավոտյան անկողնուց վեր կենալու մասին)», 3. «ջերմություն»՝*արևը քաշալի գլուխ ա էրում* «արևը բարձրացել է. շոգ է անում», *արևը կծում է* «արևը այրում է», *արևի մերը (մայրը) մեռել է (խսկց.)* «արեգակի ջերմությունը պակասել է, շոգը կտրվել է (աշնանը)», 4. «լույս»՝*արևը դիպչել* «արևի ճառագայթներն ընկնել, լուսավորել», *արևը բացվել* «արև(ը) ծագել, լուսանալ», 5. «հասկանալի՝ ակնհայտ»՝*արևի պես պարզ* «միանգամայն ակներև, տեսանելի, հայտնի», 6. «գեղեցկություն»՝*արևի հեյր մրցել* «չքնաղ լինել (աղջկա մասին)», *արևին /արեգակին ասում է՝ դու մի՛ դուրս գա, ե՛ս եմ դուրս գալու* «չքնաղ, հմայիչ լինել», *արևն ամոթից ամպի տակ է մտնում, երբ դուրս է գալիս (մեկը)* «Շատ գեղեցիկ է, արևի հետ մրցում է», 7. «բախտ, հաջողություն»՝*մեկի արևը ելնել* «բախտը բացվել», *արևը թեքվել* «անհաջողության մեջ ընկնել, գործերը անհաջող գնալ», *ճակատը արև ծագել* «մեծ հաջողության հանդիպել», 8. «աշխարհ»՝*արևի տակ* «աշխարհում, կյանքում», *արևի տակ տեղ ունենալ* «աշխարհում (ինքնուրույն) ապրելու՝ դիրքի իրավունքով օժտված լինել», 9. «երիտասարդություն» *արևն(ս) անցնել* «կյանքը(ս),

երիտասարդությունն(ս) անցնել», *արև հասակ* «կյանքի ծաղկման շրջան, երիտասարդություն», 10. «բացահայտել»՝ *արևի դեմ հանել* «երևան հանել, բացահայտել», 11. «մեծություն՝ հզորություն»՝ *արև արքա* «թագավորին տրվող տիտղոս՝ որպես մեծության, հզորության խորհրդանիշ» /կարծում ենք՝ այս արտահայտությունն անմիջականորեն կապված է *արևի* պաշտամունքի հետ/ և այլն:

«*Արև*» բաղադրիչով միավորների քննության ժամանակ դիտարկվել են դարձվածքի վերածման գործընթացի տարբեր դրսևորումներ: Այսպես, դարձվածային իմաստը կարող է ձևավորված լինել բաղադրիչ բառերի փոխաբերական իմաստներով. օրինակ՝ *արև+գունանուն* կաղապարով կազմված միավորներում՝ *կանաչ արև*, *կարմիր արև*, *արևը սև*, դարձվածային իմաստը ձևավորվել է երկու բաղադրիչ բառերի փոխաբերական իմաստների «պարզ» *համակցման* ճանապարհով, այլ ոչ թե նախադարձվածային պատկերի հիման վրա, այսինքն՝ ընդհանուր իմաստի փոխաբերացմամբ: *Արև* բառն այս դարձվածներում դրսևորվել է իր փոխաբերական «*կյանք*» իմաստով, իսկ գունանունները՝ իրենց խորհրդանշային իմաստներով, համապատասխանաբար՝ *կանաչ*-ը՝ «11. Փխբ. Հասուն չդարձած, մատղաշ, մատաղահասակ», *կարմիր*-ը՝ «12. Փխբ. Բարեբաստիկ, երջանիկ, բախտավոր»¹⁰¹, *սև*-ը՝ «6. Փխբ. Դժբախտ, աղետալի»¹⁰²: Ըստ այդմ՝ *կանաչ արև* նշանակում է «մատաղ կյանք», *կարմիր արև*՝ «բախտավոր կյանք», *արևը սև*՝ «դժբախտ, ապերջանիկ»:

Այլ է գործընթացը հետևյալ դարձվածների պարագայում. *արևը մի ա-կանջով պոռնկ է արել* (խսկց.) «արևը դեռ քիչ է բարձրացել, դեռ նոր է լուսանում», *արևը մուրքում պոռնկ է արել* (խսկց.) «արևը մայր մտնելու մոտ է», *արևը քարին վրա է* «ծերացել է, մեռնելու մոտ է (Ակն-Պարսկ.)», *արևը տվիր, լուսնկա՞ն առիր* «նե՞ղն ես ընկել, քեզ կորցրե՞լ ես», *արևը փեղով քշել* «պարապ՝ նեղության մեջ լինել», (*մեկը*) *արև լինի՝ թաշկինակը տասը փարայով կչորացնի* «սարսափելի ժլատ», *արև լինի՝ մի մարդու չի տաքացնի* // (*մեկի*) *արևը մի թաշկինակ չի չորացնի* «ոչ ոքի դույզն օգուտ չի տա, ոչինչ չի տա», *ո՛չ արև տեսած, ո՛չ անձրև թակած* «բնավ չտեսնված ու չլսված», *արև չորցնել* (բրբ.) «անբանություն անել» և այլն, որոնք պատկերային առավել բարդ հիմք ունեն: Դարձվածային այս սերտաճումներում *արև* բառը գործածված է իր ուղիղ՝ «*արեգակ*» իմաստով, իսկ դարձվածացման գործընթացը կատարվել է նախադարձվածային ամբողջական պատկերի հիման վրա՝ զուգորդային եզակի կապերի ձևավորման շնորհիվ: Այսպես, ինչո՞ւ է *արևը փայտով քշելու* պատկերը զուգորդվել *պարապ* կամ *նեղության մեջ լինելու* հետ, *արևը քարի վրա լինելը՝ ծերանալու* կամ

¹⁰¹ Ըստ Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի»:

¹⁰² Ըստ Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի»:

մեռնելու հետ և այլն: Բերված բոլոր դարձվածներում այդ կապը մթազնված է, թեև ոչ նույն չափով և դարձվածային իմաստի ու դարձվածային պատկերի պատճառաբանվածությունը այս կամ այն չափով հնարավոր /կամ անհնար/ է մեկնաբանել:

Փոխաբերացման այլ շերտեր կամ գործընթացներ են բացվում բազմիմաստ դարձվածների իմաստային վերլուծության ժամանակ:

Բազմիմաստ դարձվածների տարբեր իմաստների ձևավորման գործընթացում երբեմն կատարվում է կրկնակի՝ հաջորդական փոխաբերություն: Այսպես՝ *արևը մայր մտնել*՝ դարձվածն ունի՝ «1. Արևը հորիզոնի հետևը ծածկվել՝ մթնել: 2. Կյանքը վախճանին հասնել, կյանքի վերջին շրջանն ապրել: 3. Կյանքից զրկվել:» իմաստները: Առաջինի հիմքում ընկած է «լույս» իմաստը, իսկ մյուս երկուսի հիմքում՝ «կյանք» իմաստը: Վերջիններս կարծես նույն երևույթի՝ կյանքի հաջորդական պահեր են նշանակում՝ երիտասարդությունը կորցնել և կյանքի վերջին շրջանը ապրել, ապա՝ այդ մնացած կյանքից էլ զրկվել: Համանման ձևով՝ *արևով հասնել*՝ «1. Տեղ հասնել ցերեկով՝ քանի դեռ արև կա, արևը մայր չի մտել: 2. Ժամանակին տեղ հասնել:» դարձվածի երկրորդ իմաստը ձևավորվել է երկրորդային վերաիմաստավորմամբ՝ ժողովրդի մեջ ընդունված այն պատկերացման հիման վրա, որ ժամանակին տեղ հասնելը զուգորդվում էր լույսով՝ մինչև արևի մայր մտնելը տեղ հասնելու հետ. ապահով, անփորձանք, վտանգներից զերծ մնալու համար պետք է մութին չմնալ: *Արևի հեյր քնել, արևի հեյր վեր կենալ*՝ «1. Վաղ քնել ու վաղ արթնանալ: 2. Օրնիբուն աշխատել:» դարձվածի պարագայում ևս իմաստներից երկրորդը առաջինի վերաիմաստավորման արդյունքում է առաջացել՝ «վաղ քնել և վաղ արթնանալ»-ը, իմաստային լրացուցիչ ծանրաբեռնվածություն ստանալով, ձեռք է բերել նոր նշանակություն՝ «օրնիբուն աշխատել», այսինքն՝ մարդը շուտ է քնում, որպեսզի հասցնի մինչև հաջորդ առավոտ ուժերը վերականգնել և առավոտյան վաղ արթնանալով՝ կարողանա ամբողջ օրն աշխատել և այլն: Նույն ձևով են առաջացել *արև ծագել* դարձվածի երկու իմաստները՝ «1. Մեկի համար բախտավոր վիճակ ստեղծվել, երջանկանալ: 2. Մեկի երեսին ժպիտ երևալ, ծիծաղել /ասվում է չծիծաղող, մռայլ մարդկանց մասին/»։ այսինքն՝ բախտավոր, երջանիկ իրավիճակում մարդու դեմքին ժպիտ կհայտնվի:

Դիտարկվում են նաև դեպքեր, երբ բազմիմաստ դարձվածների տարբեր իմաստները ձևավորվել են փոխաբերական տարբեր՝ զուգահեռ գործընթացների արդյունքում: Այս դեպքում, փաստորեն, միևնույն դարձվածի տարբեր իմաստները ձևավորվել են *արև* բառի փոխաբերական տարբեր իմաստների հիման վրա: Օրինակ՝ *արև տեսնել*՝ «1. Կյանք տեսնել, 2. Լույս տեսնել» դարձվածի երկու իմաստներից առաջինի հիմքում ընկել է «կյանք» իմաստը, իսկ երկրորդի հիմքում՝ «լույս» իմաստը: Համանման

ձևով՝ արևը խավարեցնել *«1.Սպանել, կյանքից զրկել, 2.Կուրացնել, արևի լույսից՝ տեսողությունից զրկել»* և այլն:

«Արև» բաղադրիչն ունեցող դարձվածների մեջ հանդիպում են նաև նույնիմաստ դարձվածներ, որոնք նույն իմաստն արտահայտում են տարբեր պատկերներով՝ *արև+այլ բառ(եր)* կաղապարով, օրինակ, *արևը մարել, արևը մայր մտնել, արևը հանգչել, արևը մթնել, արևը խավարել, արևը կծկել, արևը բաշխել (մեկին), արևը տալ, արևը կտրվել(ժող.), արևը թաղել, արևը առնել ու գնալ(խսկց.), արևը մնացողներին տալ* դարձվածները բոլորն էլ ունեն *«մեռնել»* իմաստը և հիմնականում ոճականորեն չեզոք են:

Հայ ազգագրության և բանահյուսության մեջ պահպանված տվյալները վկայում են, որ արևի պաշտամունքը բրոնզեդարյան և շատ ավելի վաղ ժամանակներից պահպանվել է հայ ժողովրդի մեջ մինչև մեր օրերը: Հայաստանի շատ վայրերում, օրինակ, գոյություն ունի արևածագը դիմավորելու սովորություն (հատկապես հարսանիքի հաջորդ օրը կամ թաղումից հետո): Մինչև օրս էլ ժողովրդի մեջ մեծ տարածում ունի *մեկի արևով երդվելու* սովորությունը, որը ևս արևի պաշտամունքից մնացած երևույթ է՝ *մեկի արև* (այսինչի՝ հայրիկիս, մայրիկիս...):

«Արև» բառի՝ վերևում թվարկված բոլոր փոխաբերական իմաստներից միայն *«կյանք»* և *«երջանկություն»* իմաստներն են ընկած դարձվածային արժեք ունեցող և բառարաններում որպես այդպիսիք ընդգրկված բանահյուսական այնպիսի միավորների հիմքում, ինչպիսիք են օրհնանքներն ու անեծքները, մաղթանքները, երդման, ողջույնի և համանման արտահայտությունները. դա վկայում է այդ իմաստների՝ ամենից հինը լինելու, արևի պաշտամունքից ծագած լինելու և, իհարկե, արևի՝ կյանքի անհրաժեշտ աղբյուրը լինելու մասին : Օրինակ՝ *ապրի՝ արևդ, թող (մեկի) օրն արևով անցնի/ծագի* «թող երջանիկ ապրի, դժբախտություն չտեսնի», *արևդ երկա՛ր լինի,երկար արև ունենա(մեկը)* «երկար կյանք ունենա» (օրհնանք), *(մեկի) արևը թաղել կամ(արևդ թաղեմ), արևը սև(անել)* «արևը խավարի, մեռնի» (Սասուն), *(մեկի) արևը մարեմ* «(մեկը) մեռնի, մահ բերեմ», *արևդ հո՛ղը դնեմ* «հոմանիշ՝ արևդ թաղեմ» (անեծք), *(իմ, քո, նրա) արևը վկա, հորս արև* (երդում), *արևիդ մեռնեմ, արևի՛դ մաքաղ, արևիդ սիրուն* (աղաչական կամ սիրալիր դիմելու արտահայտություն), *արև կենդանություն* (ողջույնի արտահայտություն), *(մեկի)արևը քե՛զ լինի* (մաղթանք), *(մեկի) արևին սև գա* (վշտի արտահայտություն դժբախտության առիթով) և այլն:

Այսպիսով՝ «արև» բառի փոխաբերացման գործընթացի վրա իրենց ազդեցությունն են թողել ինչպես ժողովրդական պատկերացումներն ու հավատալիքները, այնպես էլ բառային կապակցումներն ու դրանցով ձևավորված պատկերները, որոնք ընկած են դարձվածացման հիմքում:

1. Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971.:
2. Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976:
3. Պ.Բեդիրյան, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Ե., 2011:
4. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1969-1980:
5. Սրբ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հհ.1-4, Ե., 1944-1945:
6. Ա. Սուրիասյան, Ա.Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Ե., 1975:

Л. А. Тер-Григорян-Переносные значения слова “солнце” во фразеологизмах армянского языка . Во фразеологических единицах армянского языка слово “солнце” представляется многообразием и многочисленностью переносных значений. На процесс метафоризации слова “солнце” во фразеологизмах армянского языка повлияли как национальные представления и верования, так и сочетания слов и образованные ими образы, которые лежат в основе фразеологизации.

L. A. Ter-Grigoryan. - Figurative senses of the word "sun" in phraseological units of the Armenian language. In phraseological units of the Armenian language the word "sun" is expressed by variety of figurative senses. The process of metaforization of the word "sun" in phraseological units of the Armenian language was influenced by national notions and beliefs on the one hand, and by combinations of words and images formed by them on the other, which lie in the bases of phraseological units.